

УДК 823.162.1-3.09

Світлана СухареваСхідноєвропейський національний університет
імені Лесі Українки

АНТИТУРЕЦЬКА ПОЛЬСЬКОМОВНА ПРОЗА XVII СТ.: УКРАЇНСЬКИЙ АСПЕКТ

Проаналізовано особливості антитурецької польськомовної прози XVII ст. Визначено українські сюжети, елементи та мотиви у польськомовній прозі Шимона Старовольського, Станіслава Конєцпольського, Вавжинця Гембіцького, Іоанікія Гальятовського, Кишиштофа Пальчовського та ін. Проведено паралелі поміж прозовими творами різних жанрів XVII ст. із врахуванням висвітленого в них українського аспекту.

Ключові слова: бароко, ламент, сарматські мотиви, антитурецька проза, козацьке військо.

Switłana Sucharewa. Antyturecka proza polskojęzyczna XVII wieku: aspekt ukraiński.

Została przeanalizowana specyfika polskojęzycznej prozy antytureckiej wieku XVII. Określono ukraińskie wątki, elementy i motywy polskojęzycznej prozy Szymona Starowolskiego, Stanisława Koniecpolskiego, Wawrzynca Giębickiego, Joanicjusza Galatowskiego, Krzysztofa Palczowskiego i in. Zestawiono utwory prozatorskie różnych gatunków XVII wieku z uwzględnieniem w nich aspektu ukraińskiego.

Wyrazy kluczowe: Barok, lament, sarmackie motywy, proza antyturecka, kozackie wojsko.

Sukharyeva Svetlana. Anti-Turkish Polish fiction of XVII century: Ukrainian aspect.

Peculiarities of Polish prose of XVII century are analyzed in the article. Ukrainian subjects, elements and motives in Polish prose of Shymon Starowolskiy, Stanislaw Konecpolskiy, Wawzhynec Gembickiy, Ioanykiy Galyatowskiy, Kshyshtof Palchowskiy and others are defined. Parallels were conducted between prose works of different genres of XVII century with taking into account lighted up in them to the Ukrainian aspects.

Keywords: Baroque, lament, sarmath motives, anti-Turkish prose, Cossack's army.

Антиосманська (антитурецька) проблематика – це один із важливих складових пластів польськомовної прози XVII ст., створеної

на пограниччі декількох культур чи субкультури народів давньої Речі Посполитої. Йдеться про так звані «турчики», які, окрім прозової версії, набули особливого поширення в поезії. Утім ця проза вивчена недостатньо, принагідно чи фрагментарно і вимагає сучасної наукової актуалізації у літературознавчому середовищі.

Мета нашого дослідження – проаналізувати і систематизувати сарматсько-роксолянські елементи польськомовної антиісламської прози XVII ст., себто її український аспект, який для українських та польських дослідників стане вагомим кроком на шляху до цілісного вивчення цього виду літератури. В українському літературознавстві потрібно відзначити значний рівень новаторства вибраної проблеми. Натомість огляд антитурецької польськомовної прози XVII століття протягом декількох віків залишався актуальним як у середовищі польських літературних критиків, так і серед істориків.

Прекурсорами вибраної теми у XVI ст. були представники руських земель, які у польськомовних творах акцентували увагу читачів на своїй східній приналежності. Дуже влучно окреслив це явище подвійної ідентичності в межах кресового письменства білоруський дослідник Родіон Попель [2]. Цінними у цьому проблематичному розрізі залишаються праці українських та польських істориків – Олександра Брюкнера, Наталії Яковенко та ін.

Однією з тенденцій розвитку антитурецької польськомовної прози XVII ст. була відсутність чіткого розмежування поміж типово національними рисами письменства, що наклало відбиток на український аспект «турчиків», який не суперечив інтересам тодішнього соціуму. Ця тенденція вказує на політичний характер антитурецької прози, її перегук із моралізаторською літературою та політичними ораціями. Так званий український аспект у його вужчому, конкретизованому значенні, а в ширшому розумінні огляд сарматських мотивів, дозволяє провести паралелі поміж різностильовими прозовими «турчиками» XVII ст., створеними різними авторами, у різному часпросторі – на початку, усередині чи наприкінці століття, коли антитурецька тематика набрала дещо відмінного звучання.

Одним із ключових сарматських питань у XVII столітті було питання посполитого рушення, яке покликана була складати шляхта Речі Посполитої – типово польська та польсько-роксолянська, покладена в основу вищого суспільного стану Кресів на ряду з духо-

венством та міщанами. Традиційний склад рушення, в якому шляхта становила більшість, на думку багатьох польських публіцистів, себе вичерпав, шляхетський стан почав занепадати і потребував постійних «побудок», що линули з уст визначних суспільних глашатаїв Речі Посполитої. До таких провісників народного та державного відродження Речі Посполитої зараховуємо Шимона Старовольського («Polska albo opisanie położenia Królestwa Polskiego», «Dwór Cesarza Tureckiego i Residencia jego w Konstantynopolu», «Lament Utrapionej Matki Korony Polskiej, już już konającej na Synu wyrodne, złośliwe i nie dbające na rodzicielkę swoją», «Pobudka abo rada na zniesienie tatarów perekopskich»), Вавжинця Гембіцького (сеймова промова 1618 р.), Міколая Хабельського («Pobudka Narodów Chrześcijańskich na podniesienie wojny przeciwko nieprzyjacielowi Krzyża świętego», «Sposób rządu koronnego i gotowości. Obrona Rzeczypospolitej jakaby miała być»), Гжегожа Чарадзького («Pobudka na wojnę Turecką»), Станіслава Конєцпольського («Dyskurs o zniesieniu Tatarów Krymskich i lidze z Moskwą»), Войцеха Кіцького («Dialog o obronie Ukrainy i pobudka z przestrogą dla zabiezenia incursiom tatarskim»), Кшиштофа Пальчовського («O Kozakach, jeśli ich znieść czy nie: Dyskurs»), Мартина Пашковського («Traktat de offensivo bello albo uprzejme życzliwe wiernego Polaka do wszech Obywatelów Koronnych podanie do Rządu i gotowej potężności w Rzeczypospolitej»), який творив на межі XVI і XVII ст., та ін. Серед низки антитурецьких письменників-прозаїків, з огляду на свої промосковські позиції, особливо виділявся Йоаникій Галятівський, який вбачав непересічну роль Росії у визволенні Європи від турецьких нападів, а Речі Посполитій та Україні в її межах відводив роль незначну і пересічну. Його антитурецькі твори належать радше до полемічного письменства, аніж до політичного ораторства.

Потрібно пам'ятати про те, що до посполитого рушення повинні були скликатися також представники так званої української шляхти, яка, в порівнянні з польською, зазнавала значних суспільних утисків. Як бачимо, лише в бою та на полі бою український шляхтич йшов урівень із польським.

Одним із роксолянських чинників відновлення обороноздатності Речі Посполитої стала ідея лицарських шкіл, які узагальнено характеризує Пилипенко [1, с. 54]. Школи такого типу мали піднести бойовий дух всієї шляхти, покращити її боездатність, плекати

патріотизм. У лицарських школах сарматський елемент був складником питомо польської частки, себто елементом державності. З іншого боку, це був своєрідний концепт, символ християнської боротьби проти Османської імперії чи метафорично зображений вишкіл у війську, яке виховувало і формувало молодь. Знаковим серед інших «турчиків» у цьому відношенні був невеликий твір Шимона Старовольського «Pobudka abo rada na zniesienie tatarów perekopskich» (1618) [1, с. 79]. Автор закликав сарматів до знищення «перекопських псів», освоєння причорноморських земель, відновлення лицарського духу в сарматському середовищі і його поширення у степовій зоні, де землі досі залишалися нічиїми, неосвоєними. У цьому плані ідея сарматизму зазнавала значної ідеалізації.

Подібну до Шимона Старовольського позицію виклав анонімний автор праці «Perspektiwa na upatrzenie sposobów wojowania krajów nieprzyjaciół Krzyża Świętego...», який закликав завойовувати, а не оборонятися, об'єднати зусилля християнських країн у наступальній визвольній боротьбі. Особливого поширення ця думка набула в антиосманській брошурі Миколая Хабельського «Pobudka Narodów Chrześcijańskich...», в основу якої були покладені класичні для письменників XVII століття «Записки яничара...», наслідувані в літературному та ідейному плані протягом декількох століть.

Сармати мали стати основою так званої Європейської антитурецької ліги – об'єднання християнських країн у боротьбі з османами. Натомість Йоаникій Галятовський пальму першості у цій планованій єдності віддавав Москві, покладаючи всі надії на її допомогу. Бачимо це на прикладі його праці «Alkorań Machometów nauką hereetycką i żydowską i pogańską napelniony od Koheletha Chrystusowego rozproszony i zgładzony» (1683) [12, с. IX–X]. Будучи представником українських земель, які почергово входили то до Речі Посполитої, то до Росії, Галятовський змінив політичні вектори в антитурецькій апології, надавши їй теж полемічного антипольського звучання. Він відверто заперечував визвольну місію Персії [12, с. XII].

«Alkorań Machometów...» мав чітко виражений апологетичний характер і своєю структурою відповідав усім канонам полемічної літератури з перевагою фастмагоричних мотивів. Символіка твору мала виразний бароковий характер, представлений на рівні внутрішніх стильових і семантичних суперечностей, які зрештою не були взаємо-

виключними, а радше взаємодоповнюючими художніми засобами. Подібну проросійську позицію письменник займав у праці «Łabędź z piórami swemi a darami boskimi Chrystus prawowiernemu narodowi chrześcijańskiemu, łabędziowym piórem swej mądrości Boskiej wypisuje przyczyny, dla których długo trwa na świecie sekta mahometañska [...]» (1679). Праця присвячена гетьману Лівобережної України Іванові Самойловичові, супротивникові Петра Дорошенка, який склав присягу на вірність Москві, що мало стати запорукою його панування і на Правобережній Україні. Козаччина у цьому випадку не була для письменника самостійним мілітарним об'єднанням – він позбавляв її головної ідеологічної суті, основаної на ідеї «золотої вольності».

Ідею поєднання Речі Посполитої з Московією в боротьбі з Османською імперією сповідував у своїх антитурецьких польськокомовних творах гетьман Станіслав Конецпольський. Він закликав відкинути плани загальної європейської коаліції у боротьбі з Османами, а спільно з Московією взятися за колонізацію Таврії. У творі «Dyskurs o zniesieniu Tatarów Krymskich i lidze z Moskwą» гетьман виклав нову концепцію поділу Таврії, запропонувавши віддати її Росії, що б відвернуло ймовірність війни з турками на території Речі Посполитої. Утім, він розумів, що така ситуація в майбутньому може вилитися в ключову загрозу – втрату козащини, тому пропонував династичний шлюб. Важко сказати, чи цей план був сміливим рішенням визначного політика, до якого суспільні стани обох держав не доросли, чи невдалими спробами представника Кресів навести порядок серед шляхти і в королівському дворі, які переживали складну кризу внаслідок війни з турками.

Ідея сарматсько-перської співдружності у польськокомовних прозових «турчиках» барокової доби і постулат московської політичної довершеності мали чітко виражений утопічний характер. Як знаємо з історії, всі посольства з Речі Посполитої до Персії закінчувалися невдачею, а сама Персія, незважаючи на свою державну потужність, не виявляла чіткої мотивації у цьому напрямку. Тож, не дивно, що серед представників дійсної антитурецької ліги Персії не було, натомість рушіями цієї мілітарної сили стали такі країни як Річ Посполита, Московія, Римська імперія, Мальта і Венеція, що призвело до поразки турків під Віднем (1683). При цьому Московії не належала пальма першості. Якщо характеризувати роль Речі Посполитої у цій співдружності мілітарних сил, не потрібно забувати, що польське військо

в національному плані тяжіло до сарматської спільноти, непересічна роль в якій належала її роксолянській частині, передусім козакам.

Основний акцент антитурецької польськомовні прозаїки ставили на реформуванні війська, яке не виправдовувало себе виключно як військо коронне. Війна з Османської імперією кардинально змінювала його статус, тож письменники вдалися до активних пошуків подолання кризової ситуації.

У творах Мартина Пашковського, зокрема в його польськомовному прозовому зверненні «Traktat de offensivo bello albo uprzejme życzliwe wiernego Polaka do wszęch Obywatelów Koronnych podanie do Rządu i gotowej potężności w Rzeczypospolitej» чітко простежується прихильне ставлення до ідеї посполитого рушення. Письменник пропонував ввести на території Речі Посполитої дворівневе військо, поставивши наймані (кварцяні) військові частини на південно-східних кордонах, а решту війська із шляхетського стану – усередині країни. Пашковський нагадував королеві про завершення справи з будівництвом на прикордонних територіях п'яти оборонних фортець. Коронне військо Мартин Пашковський пропонував, залежно від воєводства, розділити на чотири частини, щоб воно було мобільніше, дієздатніше та патріотично підковане в дусі кращих лицарських традицій. Власне в цьому проявилася ідеалізація поглядів публіциста. Посполите рушення не могло вповні повернутися до давніх ідеалів. Тим не менше, цінними для літературознавців залишаються погляди Мартина Пашковського щодо ідеї християнського передмур'я, яке було покликане затримати навалу татарсько-турецького війська далі – углиб Речі Посполитої та до Європи.

Однією з визначних концепцій військового реформування була пропозиція Шимона Старовольського про моральне і матеріальне відновлення державного війська. Зокрема, письменник зазначав, що відродження лицарських традицій у державі сприятиме духовному піднесенню війська та його обороноздатності. Він закликав поляків до колонізації причорноморських земель, проте, на відміну від Станіслава Конєцпольського, радив це робити без співучасті Московії. Традиційно Старовольський продовжив ідею фортифікації прикордоння, при цьому закликаючи до масового переселення селян і ремісників на прикордонні терени (йшлося про кожного двадцятого селянина чи ремісника). Таким чином, публіцист виніс український аспект антиту-

рецької боротьби на перший план. Водночас військо він пропонував поділити на дві основні частини – головну і допоміжну. Допоміжні військові частини, на його думку, повинні бути численніші, щоб у всій потузі поспішити на допомогу головному війську у разі загрози.

Необхідно зазначити, що погляди Старовольського на реформування війська і оборону країни не могли призвести до жодних реальних наслідків, окрім пробудження в суспільстві палкого патріотизму, оскільки були занадто ідеалізовані як у фінансовому, так і в моральному плані. Тогочасне суспільство не сягало рівня його концепції, оригінальної, ретельно опрацьованої, та все ж відірваної від життєвих реалій. Чоловікам він радив до рекрутства не одружуватися, а після демобілізації отримувати довідки, які б слугували дозволами на шлюб. Фінансування війська теж не було у письменника до кінця прораховане. За підраховану ним незначну суму навряд би чи вдалося утримати кварцяне військо на кордоні. Відчувається вплив на світогляд письменника його даних біографічних. Маємо справу з духівником, визначним проповідником, якого спонукало до антитурецьких виступів його суспільне становище, проте далі ораторської майстерності Шимон Старовольський піти не міг. Власна радикальність цього визначного суспільного діяча не покривалася з поміркованістю соціуму, в якому він жив. Польськомовна антиосманська проза Шимона Старовольського цікавить дослідників перш за все з огляду на її високий художній рівень. Це не просто політична демагогія, а поезія в прозі, вмотивована різноманітними чинниками.

Серед низки антитурецьких праць Старовольського особливо необхідно виділити «Lament Utrapionej Matki Korony Polskiej, już już konającej na Synu wyrodne, złośliwe i niedbające na rodzicielkę swoją», написаний у дусі народних і біблійних голосінь. Праця кардинально різнилася від ламентаций того часу, оскільки мала типово політичне підґрунтя, позбавлене міжконфесійної конфронтації. Матір'ю, яка плаче над загубленими синами, була не Церква, як традиційно зображали це Петро Скарга, Мелетій Смотрицький чи Клірик з Острога, а Річ Посполита (Korona Polska), яка закликала всі суспільні стани до відновлення, особливо звертаючись із цим закликом до шляхетського стану, на який покладала великі надії. Шляхом застосування вишуканої риторичної фігури – прозопопеї, письменник вивів внутрішню структуру тексту на новий рівень – дискурсивної

антитетичності, концептичної універсальної метафорики, яка охоплювала весь текст загалом і кожен його частину зокрема.

Рената Риба звертає увагу на те, що Шимон Старовольський ввів у текст концептичну структуру кари Божої, якою могла бути для громадян Речі Посполитої татарсько-турецька навала. За допомогою методу біблійної герменевтики письменник обіграв цю тезу, надавши текстові, утім теж контекстові, профетичного звучання та особливого рівня поетизації. Старовольський оспівав християнина-лицаря, до використання образу якого вдавалися теж інші письменники, проте їм не вистачало художності та промовистості.

Якщо говорити про сарматські мотиви в «Ламенті...», то вони виникають лише із контексту, хоча в інших прозових «турчиках» письменник надає їм чималого ваги. Український аспект тут іде в ногу з ідеєю загальної освіченості суспільства, загального патріотизму та причетності до визвольної місії Речі Посполитої.

Детальний проект фортифікації Дніпра і гирла Дністра запропонував вихідець з українських теренів Речі Посполитої Войцех Кіцький. У праці «Dialog o obronie Ukrainy i pobudka z przestroga dla zabiezienia incursiom tatarskim» письменник зауважував, що напади Османів на українські землі стали настільки регулярними, що переросли у щомісячні акції. Трагедію поглиблювало те, що існуюче військо через відсутність військової дисципліни не було готове до гідної відсічі. Тому Кіцький виносив проблему реформування коронного війська Речі Посполитої на перший план. Войцех Кіцький був виразним прибічником ідеї християнського передмур'я, вважаючи українські землі щитом і муром всієї Речі Посполитої і загалом Європи. Утім письменник делікатно оминув роль запорізького козацтва в цій доленосній місії, що, можливо, було викликане тогочасною незгодою козаків із владою.

Для твору Кіцького характерна військова стратегічність і конкретизація – він просить піднести плату військовикам до 12 злотих, податок по 20 польських грошів з лану, вимагає від командування постійного перебування на території України, переконує, що чотири тисячі оборонців вистачать для захисту краю, якщо вони перебувають в стані повної боєздатності, тощо. Таким чином, бачимо, що твір Войцеха Кіцького глибоко патріотичний і має виключно сарматський характер.

До реформування війська закликав у 1621 році Гжегож Чарадзький. У невеликій антитурецькій брошурі «*Робудka na wojnę Turcką*» він знову повернувся до теми реформування війська, оскільки ця проблема в дійсності стояла першою на порядку денному. Письменник закликав до об'єднання всіх зусиль, аби перемогти турків. Із цією метою він просив селян постачати військовим продукцію, воїнів закликав уникати мародерства і дотримуватися військової дисципліни, а всі стани благав піднятися на боротьбу з противником християнського світу. Принагідно автор згадував про поділ польського війська на дві частини – постійно діюче та допоміжне. Сарматсько-роксолянські мотиви присутні у творах Чарадзького теж принагідно.

На окрему увагу заслуговує український аспект у польськомовній антиосманській творчості Кшиштофа Пальчовського. У праці «*O Kozakach, jeśli ich znieść czy nie: Diskurs*» письменник звертав увагу на конфронтаційні погляди польської еліти на роль козаків у визволенні Речі Посполитої від турецько-татарської навали. Дехто називав компроміс поляків із козаками меншим злом, дехто відверто вбачав у них противників католицького та польського світу. Однак Кшиштоф Пальчовський прагнув представити перед громадськістю особливу місію козащини, якої так не вистачало багатьом країнам в ході визвольної боротьби, тому вони потерпіли поразку. Таким чином, Кшиштоф Пальчовський у польськомовних прозових «турчиках» надав українському питанню ключового значення, вбачаючи в ньому єдину дорогу до визволення Речі Посполитої. Це передбачення щодо коаліції кількох народів стало справжнім провісництвом, яке принесло Європі мир.

Роксолянського змісту були позбавлені так звані антитурецькі пасквілі – полеміки, скеровані до представників татарського народу, які не відзначалися ворожістю в польському середовищі і проживали на теренах Речі Посполитої в якості меншин. Ці полемічні виступи не мали універсального суспільного характеру, тому не відіграли значної ролі в розвитку політичного становлення Речі Посполитої та її польськомовних орацій. Твори цього ґатунку не стали предметом наших досліджень.

Можемо зробити висновок, що український аспект в польськомовних прозових «турчиках» відіграв важливу роль як у формуванні художнього рівня слова, так і в міжнародному політичному

поступі та пошуках суспільної конфронтації у вимірі внутрідержавному. Праці письменників, які піднімали цю проблему, не були однозначними в її трактуванні, однак більшою чи меншою мірою завжди зверталися до цього питання – безпосередньо чи посередньо – внаслідок використання загальних сарматських мотивів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Пилипенко В. Перед лицем ворога. Польська антитурецька література середини XVI – середини XVII ст. / Володимир Пилипенко. – К. : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 2014. – 232 с.
2. Попель Р. Феномен двойной палітычнай свядомасці на прыкладзе гістарычнай спадчыны Станіслава Арыхоўскага-Раксала / Родіон Попель // Роль личности в истории: реальность и проблемы изучения: науч. сб. (по материалам 1-й Международной научно-практической Интернет-конференции) / редкол. В. Н. Сидорцов (отв. ред.) [и др.]. – Минск : БГУ, 2011. – С. 15–18.
3. Borek P. Szlakami dawnej Ukrainy: studia staropolskie / Piotr Borek. – Kraków : Wyd-wo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2002. – 299 s.
4. Galatowski J. Alkoran Machometów nauką heretycką i żydowską i pogańską napełniony od Koheletha Chrystusowego rosproszony i zgładzony / Joanicjusz Galatowski. – Czernihów : Typografia Łazarza Baranowicza, 1683. – 86 [XV] s.
5. Galatowski J. Łabędź z piórami swemi a darami boskimi Chrystus prawowiernemu narodowi chrześcijańskiemu, łabędziowym piórem swej mądrości Boskiej wypisuje przyczyny, dla których długo trwa na świecie sekta mahometańska [...] / Joanicjusz Galatowski. – Nowogródek Siewerski : Typographia Archiepiskopska, 1679. – 66 [XVIII] s.
6. Nosowski J. Polska literatura polemiczno-antyislamiczna XVI, XVII i XVIII w.: Wybór tekstów i komentarze / Jerzy Nosowski. – Tom 1. – Warszawa : Akademia Teologii Katolickiej, 1974. – 457 s.
7. Ryba R. Literatura staropolska wobec zjawiska niewoli tatarsko-tureckiej : studia i szkice / Renata Ryba. – Katowice : Wyd. Un-tu Śląskiego, 2014. – 226 s.
8. Starowolski Sz. Dwór Cesarza Tureckiego i Residencia jego w Konstantynopolu / Szymon Starowolski. – Kraków : Drukarnia Franciszka Cezarego, 1646. – 75 s.